

Adam Fałowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
adam.falowski@uj.edu.pl

W SPRAWIE NAJDAWNIEJSZYCH ZAPOŻYCZEŃ WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH W JĘZYKU POLSKIM¹

Słowa kluczowe: polsko-ruskie kontakty językowe, język staropolski, zapożyczenia, leksyka orientalna
Keywords: Polish-Eastern Slavic linguistic contacts, Old Polish, loanwords, Oriental vocabulary

1. W roku 1963 Stanisław Urbańczyk podjął próbę opracowania i usystematyzowania problematyki najstarszych pożyczek ruskich w polszczyźnie (Urbańczyk 1963). Uczynił to w oparciu o staropolski materiał wyrazowy dostępny na podstawie trzech opublikowanych tomów SStp (litery A–K) oraz sporządzonego w 1944 r. indeksu wyrazów do dalszych tomów, ciągle w tamtym czasie jeszcze uzupełnianego i powiększanego o ekscerpty z nowych źródeł. Zaprezentowany przez krakowskiego sławistę spis staropolskich importów ze wschodniej Słowiańszczyzny objął 150 jednostek leksykalnych. Autor tak komentuje ten fakt: „Jest to mniej niż liczba bohemizmów w samej tylko Biblii Zofii. Już sam stosunek ilościowy wskazuje na słabość wpływów ruskich w tej epoce” (ibid.: 44o). Z kolei w podsumowaniu swoich studiów nad wskazaną problematyką stwierdza:

Choć bowiem zapożyczeń w tekstach znajdzie się sporo, to stopień ich rozpowszechnienia i zdomowienia w polszczyźnie był niewielki. I gdyby nawet dzięki dokładniejszemu opracowaniu, niż to było w tej chwili możliwe, udało się liczbę zapożyczeń powiększyć, mało jest prawdopodobne, aby się ogólny obraz zmienił zasadniczo.

1 Artykuł dedykuję wybitnemu orientaliście Profesorowi Markowi Stachowskiemu (Uniwersytet Jagielloński) na Jego 60-lecie wraz z najlepszymi życzeniami.

Zapożyczeń z języków ruskich będzie na pewno o wiele mniej niż z języka czeskiego i mniejsza będzie ich ówczesna rola (ibid.: 443).

Dokładnie pół wieku od daty ukazania się artykułu S. Urbańczyka inny krakowski sławista Wiesław Witkowski uczynił zadość oczekiwaniom swojego poprzednika i opublikował bogatszy i pełniejszy spis najstarszych wschodniosławizmów, oparty na pełnym jedenastotomowym wydaniu SStp. Jak pisze autor:

Celem [...] artykułu jest przedstawienie znacznie pełniejszego wykazu ruskich zapożyczeń leksykalnych odnotowanych w SStp, jak też skorygowanie pewnych nieścisłości, występujących w pionierskim dziele krakowskiego sławisty (Witkowski 2013: 159).

Rzeczywiście, wykaz wyrazów wschodniosłowiańskiej proveniencji w staropolszczyźnie sporządzony przez Witkowskiego jest znacznie bogatszy, liczy bowiem 199 jednostek leksykalnych, a ponadto uwzględnia ledwie kilka formacji na *-izna*, które Urbańczyk bez wyjątku uznał za importy ruskie. Są to: *odumarszczyzna* 'majątek po zmarłym', *podymszczyzna* || *podymszczyna* 'rodzaj daniny', *pogłówszczyzna* 'ts.', *starzyzna* 'dziedzictwo', *blóczizna* || *blóczina* 'bagno, moczary' i, być może, także *osielczyna* || *osielszczyzna* || *osiedlszczyzna* 'opłata za nowo osiadłego chłopą'. Natomiast większość tego rodzaju formacji odnotowanych w SStp, zdaniem Witkowskiego, nie ma ruskich korzeni i należy je uznać za twory rodzime, lechickie. A to: *babina* || *babizna* || *babczyzna* 'spadek po babce', *bojkowizna* 'spadek po wuju', *kopczyzna* 'rodzaj daniny', *poradlczyzna* 'ts.', *powołczyzna* || *powołowszczyzna* 'ts.', *poziemszczyzna* 'ts.', *pustowszczyzna* 'gospodarstwo porzucone przez kmiecia', *roczyzna* 'rodzaj daniny', *stryjowizna* 'spadek po stryju', *ziemszczyzna* 'rodzaj daniny' (ibid.: 161–162).

Poza wymienionymi wyżej rzeczownikami z przyrostkiem *-izna* || *-yzna* Witkowski podał także wcale pokaźną liczbę wyrazów, które według jego przekonania Urbańczyk „zbyt pochopnie zaliczył do importów ruskich”. Należą do nich: *dla* 'długość', *dolina* 'vallis', *dubas* || *dłubas* 'łódź jednodrewna wydłubana w pniu', *garb* 'wyniosłość, wzniesienie', *hazuka* || *azuka* 'rodzaj sukni', *isty* || *istny* 'wspomniany, rzeczony', *iścina* || *iścizna* 'główna suma pieniężna', *iścinnny* || *iścisty* 'główny, podstawowy', *kaftan* 'rodzaj płaszcza', *kamcha* 'rodzaj tkaniny jedwabnej', *kamchowy* 'zrobiony z kamchy', *kleć* 'szopa, buda', *kord* 'rodzaj miecza', *luk* 'cebula, czosnek', *okopisko żydowskie* 'kirkut', *pałuba* 'płachta nad wozem', *pawłoka* 'purpura', *pogroza* 'pogróżka', *przednica* || *przedniczka* 'jakaś ozdoba sukni kobiecej', *sucica* 'kopiec', *spadek* 'dziedzictwo', *spadły* 'odziedziczony', *trzecinnik* 'jakaś miara zboża', *wałach* || *wałaszek* 'koń wykastrowany' (ibid.: 167).

Poza uwagą Witkowskiego znalazły się natomiast uznane przez Urbańczyka za możliwe pożyczki ruskie (głównie semantyczne): *popręg* 'jakaś danina', *dokazać* 'wydać wyrok', *dokazanie* 'wyrok, wydanie wyroku', *dopożywać się* 'wzywać do sądu', *doskazać* 'przysądzić', *dokład* 'zapytanie o rozstrzygnięcie', *odpierać* (zarzuty w sądzie).

2. Zadaniem niniejszego szkicu jest częściowa weryfikacja stanowiska prezentowanego przez obu krakowskich slawistów co do najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim. Oczywiście nie ulega kwestii, że większość wyrazów, które znalazły się na liście, należy uznać za genetycznie ruskie lub takie, które według wszelkiego prawdopodobieństwa trafiły do polszczyzny przed XVI w. za wschodniosłowiańskim pośrednictwem. Jednakże co do pewnej liczby propozycji Urbańczyka i Witkowskiego można zgłosić uzasadnione, jak się wydaje, wątpliwości. Ponieważ ogarnięcie całego materiału leksykalnego w niniejszym artykule jest zadaniem zdecydowanie niewykonalnym, proponuję skoncentrowanie się na tych wyrazach, które na Ruś przywędrowały z szeroko pojętego Wschodu, czyli na takich jednostkach, co do których można mieć pewność lub niejaki podejrzenie, że trafiły na grunt ruski z języków wschodnich i północno-wschodnich: turkijskich, mongolskich, ugrofińskich. Oto lista takich potencjalnych wschodnioslawizmów (definicje znaczeniowe poszczególnych wyrazów zostały przejęte z pracy Witkowskiego):

- 1) **ataman** || **wataman** ‘niższy urzędnik w majątku ziemskim na ziemi halickiej i lwowskiej, ekonom’

Już Aleksander Brückner (SEBr: 8) utrzymywał, że *ataman* ‘starszy w kureniu kozackim’ nie ma nic wspólnego z *hetmanem*, i wywodził go od tatarskiego *odaman* ‘starszy nad pasterzami i „koszem” 10 000 owiec’, jednocześnie sygnalizując zmianę znaczenia jeszcze na gruncie ruskim: „na Rusi zeszło w 16. w. na ‘wójta, ciwuna, dziesiętnika’”. Zupełnie inaczej podchodzi do kwestii pochodzenia tego wyrazu Andrzej Bańkowski (SEBań I: 18), który zarówno stpol. *wataman*, jak też strus. *ватаманъ* (1294) wyprowadza ze szwedz. *vatten-man* (por. szwedz. *vatten* ‘woda’). Kluczowa jest tu obecność w obu formach nagłosowego *w-*, tłumaczonego zazwyczaj jako kontaminacyjny wpływ strus. *ватага*, a także to, że najdawniejsze poświadczenia staroruskie pochodzą z zabytków północno-zachodnich i znaczeniowo wskazują na człowieka związanego z wodą (żegluga). Zapewne chodzi tu o starszego nad marynarzami (rybakami), co ESBM (I: 193) ujmuje jako ‘чалавек, які працуе на судне’, por. *Ходити тремъ ватагамъ моимъ на море, а ватамманъ Ондреи Критицькыи* (Gramota dźwińska 1294–1304, odpis XV–XVI w., Srezn. I: 231–232). Słownik historyczny języka rosyjskiego hasło *ватаманъ* opatruje znaczeniem ‘старшина промысловой артели’, por. *съ бо́лшаго судна съ ватамана гривна, а людей на суднѣ сколько ни будетъ, ино с головы по денгѣ* (1488, SRJ II: 24). Nie bez znaczenia jest tu także fakt, że w cytatach z gramot staroruskich *ватаманъ* || *вотоманъ* występuje zazwyczaj w towarzystwie nazwy osobowej, także związanej z wodą *осначъ* ‘судорабочий, бурлак’, por. *ни судятъ ихъ ватамановъ, ни осначевъ* (1448); *ни ихъ вотамановъ, ни ихъ осначевъ* (1477, Srezn. II: 730).

Dwa stulecia później w źródłach starorusyjskich *ватаманъ* pojawia się jako nazwa człowieka związanego z wojskiem, a więc ‘военное должностное лицо’ (*Lato-pis Archangielski*, odpis XVII w., SRJ II: 24), pojawia się również postać bez nagłosowego *w*-:

атаманъ (*атоманъ, отоманъ*) 1. ‘старший в каком-л. деле; вожак, предводитель’ (1669). 2. ‘должностное лицо в козацком или стрелецком войске и в местах их поселений, выполнявшее военные и административные функции’ (1666).

Jednocześnie ze źródła tegoż stulecia pochodzi zapis *бусный атаманъ* ‘капитан судна (бусы)’ (1620, SRJ I: 57).

Tak więc zarówno argumenty chronologiczne, jak i semantyczne każą nam przypuszczać, że mamy do czynienia z dwiema drogami przedostawiania się *atamana* do języków wschodniosłowiańskich: skandynawską i turecko-tatarską. Gdy chodzi o tę pierwszą, to bardziej prawdopodobne wydaje się stanowisko Andrzeja Bańkowskiego, który wyprowadza ten wyraz ze stszwedz. *vatten-man*, niż propozycja Pawła J. Czernycha (I: 57):

Слово, несомненно, заимствованное, но трудно установить, из германского источника или из тюркских языков. Вероятнее, что оно попало в русский язык (через Новгород) из германского источника”. Ср. ср.-н.-нем. *hōvetman* – „главарь”, „вожак” [ср.-в.-нем. *houbetman* (совр. нем. *Hauptmann*) – тж.; норв. *hovedmann* – „главарь”, „вожак”; швед. *huvudman* – „руководитель”, „вождь” и др.], где первая часть (н.-нем. *hōved* и т. д.) значит (или значила) „голова”, „глава”, а вторая – „человек”, „мужчина”. Нижненемецкое или скандинавское по происхождению, оно на древнерусской почве сначала, м.б., звучало **офтманъ* или близко к этому, а потом, вследствие контаминации с *ватага*, получило совр. форму.

Etymologia tatarsko-turecka *atamana* wcale nie wygląda prościej z uwagi na trudności ze znalezieniem odpowiedniego etymonu na gruncie tureckim. Największym powodzeniem cieszyła się dotąd koncepcja uznająca za punkt wyjścia: *ata* ‘ojciec’ + *man* – sufiks augmentatywny, co w całości dawało znaczenie ‘duży ojciec, największy’, to jest ‘ojciec pasterzy’, ‘najstarszy pasterz’ (zob. Szanski I: 169–170; Vasmer I: 95; Czernych I: 57; ESUM IV: 231). W ostatnim czasie Stanisław Stachowski (2014: 35–36) zaproponował, jak się wydaje, bardziej wiarygodny rodowód interesującego nas leksemu, wywodząc go z języka tatarskiego: tat. *utaman* < **otaman* < ptur. **ōtağman* ‘przywódca grupy ludzi’ < ptur. **ōtağ* ‘grupa ludzi; oddział wojskowy’ + sufiks *-man* (por. też Stachowski 2008: 118).

W języku staroukraińskim dominują zdecydowanie formy z nagłosowym *w*-: *ватаманъ, ватаманъ, ватаман* znaczeniowo odmienne od podawanych wcześniej form staroruskich i starorusyjskich, czyli ‘виборчий сільський старшина, представник сільської общини на руському праві, тиун’ (od 1422). Tylko sporadycznie notowane są *отам(он), отамано(м)* (ok. 1471, SSM I: 156). W wiekach XVI–XVII

sytuacja zmienia się diametralnie: formy bez *w-* zyskują przewagę, por. *атаманъ, ватаманъ, отаманъ* ‘старший у якій-небудь справі, ватажок; отаман; сільський староста’ (od 1507). Dopiero od XVII w. pojawia się znaczenie ‘(виборний або призначений старшина у козацькому війську) отаман’ (SUM I: 143). W języku starobiałoruskim: *атаманъ* (XV), *отамонъ* (1497), *втамонъ* (1519), *утамонъ* (1519), *отаманъ* (1577) (Bułyka 1972: 32; Stachowski 2014: 35).

SStp (I: 42) dokumentuje 13 przykładów użycia badanego wyrazu, wszystkie z nagłosowym *w-*: *wathaman, vathaman, watman (wattaman)*. Nie ma wątpliwości, że do polszczyzny trafił on z języka ukraińskiego.

2) *bachmat* ‘koń tatarski’

Jak pisze nieoceniony Brückner (SEBr: 10): „bachmat ‘koń tatarski’ [...], bo z Rusi do nas nazwa przyszła, a na Ruś od Tatarów samych”. Podobnie sądzi Bańkowski (SEBań I: 23). S. Stachowski (2014: 42–43) nie ma wątpliwości co do tureckiego pochodzenia wyrazu w polszczyźnie, por.:

Tur. **bahmat*, forma ściągnięta z **bahimat* [...], które z kolei jest złożeniem z ar. *ba-him* ‘[jako nazwa konia] czysty, jednolitej maści (bez żadnych domieszek lub pstrokacizny)’ i ogtur. *at* ‘koń’ i oznaczało ‘konia czystej maści’.

Krakowski turkolog wskazuje także na dobre i dość wczesne zadomowienie wyrazu na gruncie wschodniosłowiańskim (ukr. 1542; brus. XVI; ros. 1503), chociaż nie wypowiada się w kwestii ewentualnego pośrednictwa ruskiego. Wydaje się, że w świetle przedstawionych faktów można uznać je za prawdopodobne.

3) *badawia* ‘koń arabski’

Brückner (SEBr: 19) nie uznaje tego wyrazu za pożyczkę ruską, por.: „bedewia, *badawia*, w 16. w. ‘koń arabski’, od nazwy *Beduinów*, od *bedu* ‘pustynia’, tur. *bedewi at*”. S. Stachowski (2014: 44–45) wyprowadza go wprost z osmańsko-tureckiego, nie wspominając nic o medium ruskim:

Osm.-tur. *bedavî = bedevî at* ‘koń dobrej (arabskiej) rasy’, złożenie z *bedavî = bedevî* (ar. *badawî*, faem. *badawîja*, vulg. *bedewî*) ‘pustynny, koczowniczy (w przeciwieństwie do: miejski); mieszkanięc pustyni, beduin’ i tur. *at* ‘koń’.

Dane leksykografii wschodniosłowiańskiej (por. Bułyka 1972: 39: *бедевей, бадавея* ‘рысісты конь’ (ст.-польск. *bedewia, badawja* < тур. *bedeviat*) (1503); SUM (II: 9): *бадавѢй* (тур. *bedevî*) ‘(кінъ турецької породи) румак’ (1596)) słabo przemawiają na rzecz ewentualnego przekazu ruskiego do polszczyzny, wręcz przeciwnie, wskazuje się raczej na sytuację odwróconą, por. *бадавѢя* ‘скаковая лошадь’ (ср. ст. польск. *badawîja*) (1503, SRJ I: 64).

4) **basalyk** ‘rodzaj bicia z ołowianą kulą na końcu rzemienia’

Zdaniem Brücknera (SEBr: 17): „basalyk, obelżywe *basalyga*, w 15. w. przejęte dla ‘bicia z ołowianą kulą’ [...] Rej wymienia je jako tatarskie”. Z tur. i tat. *bašakly* ‘с железным наконечником’, *bašak* ‘железный наконечник стрелы’ wywodzi słowo Max Vasmer (I: 130). S. Stachowski (2014: 56) opowiada się za stanowiskiem Ananiasza Zajączkowskiego, który twierdzi, że podstawą polskiego wyrazu jest

tur. **basulyk* ‘coś, co ma związek z żelazną maczugą; rzecz mająca służyć za maczugę’, derywat z suf. *-lyk* od śrtur. *basu* ‘mała żelazna maczuga’ z drobną zmianą fonetyczną (rodzaj asymilacji): *basulyk* > *basalyk*.

Trudno mówić o pośrednictwie ruskim w staropolszczyźnie z uwagi na brak poświadczenia wyrazu w strus. i dość późne świadectwa zachodnioruskie, por. stukr. *басаликъ* (typ. *basalyk*) ‘нагайка з олов’яним наконечником’ (XVI–XVII, SUM II: 25); stbrus. *басалыкъ* (polsk. *basalyk* < tur., tat. *bašakly*) ‘пуга з волавам на канцы’ (XVII, Bułyka 1972: 38). Ostatecznie jednak nie da się tego całkowicie wykluczyć.

5) **bezmian** ‘jednostka masy (około 1 kg)’

Według przypuszczeń Brücknera (SEBr: 23):

bezmian [...], nazwa ‘wagi ruskiej’ i ‘ciężaru pewnego’; rusk. *bezmien* (od 14. w. znane). Pozornie *bez-* (*z*)*miany*, w istocie może pożyczka z turskich języków.

Rzeczywiście, większość badaczy usiłuje wywieść strus. *безмѣнь* z języków orientalnych (zob. ESBM I: 437; ESUM I: 162; Vasmer II: 144–145). Najbardziej przekonująco czyni to Marek Stachowski, który przedstawia taki oto wywód: „**besmān* (stczuw. **besmen* > wsp. czuw. *pasman*, miara wagi zboża) < pers. *vaznān*, pl (-*ān*) < **vazn* < ar. *wazn* ‘odważnik’” (2008: 120).

Sprzeciwia się temu Bańkowski (SEBań I: 43), który opowiada się za – już wcześniej postulowanym – psł. *†bezъ-měнь*, od wyrażenia *†bezъ měny* ‘bez zmiany’.

U S. Stachowskiego – brak.

W świetle wywodów M. Stachowskiego należy przyjąć, że mamy tu zapewne do czynienia z rezultatem oddziaływania języków ruskich na język staropolski.

6) **bisior** ‘tkanina jedwabna’

Brückner (SEBr: 27) pisze:

bisior, cerk. *biser* ‘perła’, ‘dętka, paciorek’; jeszcze w 15. w. tak (z arab. *busra* ‘paciorek’, rus. *busy* ‘paciorki?’), ale to pomieszano u nas około r. 1500 z łac. grec. nazwą

‘cienkiego płótna’ *bysson*, i już Mączyński 1564 r. tylko tak *bisior* tłumaczy, *kmentem*; u Leopolity „szata *bisiorowa*”, z „najprzedniejszej *bisiorowej welny*”, Grochowski.

SEBań (I: 53) uznaje słowo za niejasne, „wątpliwie wywodzone z arab. *busra* ‘paciorek szklany’. W pol. zmiana znaczenia przez wtórne skojarzenie z łc. *byssus* ‘drogie, cienkie płótno’, co z gr. *býssos* ‘ts.’”.

SUM (II: 85) zaświadcza dwa znaczenia dla *бисець*, pierwsze znane już na gruncie ruskim od XI w. (zob. SDJ I: 161–62) ‘перли, жемчуг; ви́роби з дорогоцінного ка́міння, при́краса’ (XVI) oraz drugie, późniejsze, nawiązujące do stpol. ‘дорога, коштовна тканина, заст. *вісон*’ (1627).

Wschodniosłowiańskie słowniki etymologiczne obstają zgodnie przy turkijsko-arabskiej etymologii (**büsra* < *busra*) (Szanski I/2: 124; ESBM I: 352–353; ESUM I: 202; Vasmer I: 168; Czernych I: 91).

U S. Stachowskiego – brak.

- 7) ***bojar*** ‘człowiek stanu wolnego (poniekąd ruski odpowiednik polskiego szlachcica)’; ***bojarzyn*** ‘wojownik’

Zdaniem Brücknera (SEBr: 34–35) *bojarzyn* to „najwcześniejsza pożyczka polska z rus., bo już w 14. w. w Wielkopolsce znana, ale mylnie do *boju* odniesiona, więc tłumaczy ‘bellator’, ‘miles’, ‘bojownik’, ‘rycerz’”. Polski etymolog uznaje ruskie *bojarin* za cerkiewizm, cerk. zaś *bolarin*, *bolare* l.m. „jest awarsko-bułgarską nazwą ‘wielmożów’, od tureckiego *bojlu* ‘wysoki’, u pisarzy greckich *bojlades*, *boljades* przezywanych” (ibid.). Inny etymolog polski, Franciszek Sławski (SESł I: 39), wyraz *bojarzyn*, a także *bojar* (od XV w.) ‘bojownik, wojownik, szermierz’ uznał za pożyczki staroruskie, a dalej: „zapewne pożyczka orientalna, co do źródła nie ma zgody”.

Rzeczywiście, liczne próby wywodzenia wyrazu z rodziny języków turkijskich nie dały zadowalających rezultatów. Przedstawianie szczegółowej dyskusji mija się z celem. Pewnym powodzeniem cieszyła się próba wskazania na źródło staroturkijskie *bai* ‘bogaty, znamienity’ + *är* ‘mąż, mężczyzna’, czyli ‘znamienity, sławny, bogaty człowiek’. Nie zyskała natomiast akceptacji koncepcja Nikołaja M. Szanskiego uznania leksemu za twór słowiański, pochodny od *bojъ* ‘bój, bitwa’ (zob. Szanski I/2: 181–82; Vasmer I: 203–204; ESBM I: 340; ESUM I: 241; Czernych I: 106).

Niezadowolające próby znalezienia orientального źródłosłowa dla *bojara* spowodowały, że S. Stachowski (2014) nie zamieścił go w ogóle w swoim słowniku.

- 8) ***bołki*** ‘sanie do przewozu towarów’

Na jeszcze bodaj strus. rodowód wyrazu wskazują dane SRJ (I: 282): *болокъ* ‘крытый возок, сани’ (1473), a także *болчокъ* ‘ts.’ (1655, ibid.: 284). Pochodzenie wyrazu objaśnia Vasmer (I: 189):

болок, болк ‘челнообразные крытые сани с единственным широким полозом (на Белом море), арханг., сиб.// Согласно Калиме (FUF Anz. 23, 248 и сл.), заимств. из саам. к. pulhke ‘крытые сани’, саам. норв. bulkke, bulke – то же, ср. фин. pulkka ‘саамские сани’.

9) **bułatowy** ‘stalowy’

Jak pisze Brückner (SEBr: 48): „bułat ‘stal’, przez Ruś z tur. *bulat*, a to z pers. *pūlād*”. Stanowisko Brücknera przyjęto powszechnie (zob. Szanski I/2: 222; ESBM I: 407; ESUM I: 289–290; Vasmer I: 238; SEBań I: 95; Czernych I: 122; Stachowski 2014: 93).

Na gruncie ruskim wyraz jest dobrze usadowiony, posiada liczne świadectwa z XV–XVII w., por. stros. *булатный* (1470), *булатъ* (1594), *булатникъ* (1668), stokr. *булатный* ‘(виготовлений із високоякісної сталі)’ *булатний* (1572, SUM III: 95), potwierdzony jest także w antroponimii XV w.: *Ивашко Булат Огибалов* (Szanski I/2: 222).

10) **czobot** ‘rodzaj buta’; **czobotnik** ‘szewc’

Zdaniem Brücknera (SEBr: 80): „czoboty ‘buty’, ruskie, u Klonowica r. 1600; ruskie ma być pożyczką turecką”. Natomiast Bańkowski (SEBań I: 233) przyjął nie wschodni, lecz zachodni szlak wędrówki tego wyrazu do polszczyzny:

Niejasną drogą z wł. *ciabatta* ‘rodzaj buta’, w stp. efemeryczne [...], przyjęło się na Rusi Czerwonej; z pol. por. ukr. *čobit*, *čobota*, ros. dial. (zach.) *čobot*. Niezasadnie podejrzewano tu zapożyczenie st.rus. z tur.-tatar.

Słowniki etymologiczne języków wschodniosłowiańskich wszakże trzymają się wersji orientalnej, wskazując na tat. *čabata* ‘łapeć z łyka’ i in. (Vasmer I: 370–71; ESUM VI: 336).

Na gruncie wschodniosłowiańskim wyraz znany od XVI w.: *чеботъ* = *чоботъ* ‘башмак на каблуках с острыми загнутыми вверх носками’ (1509, Srezn. III: 1486), *чоботаръ* ‘сапожник’ (1570, Тумченко II: 483).

U S. Stachowskiego – brak.

11) **denka** ‘drobna moneta ruska, ćwierć grosza’

Być może chodzi o odpowiednik strus. *деньга* ‘монета определенного достоинства’ (XV–1382, SRJ IV: 216). SStp nie notuje tego wyrazu. Nie wiadomo, jak trafił on na listę Urbańczyka.

12) **derka** ‘koc, narzuta’

Ogólnie przyjęto uznawać *derkę* za pożyczkę z ukr., por. SEBr: 87; SESł I: 144; ESUM II: 49–50; SEBań I: 266, z tym że ten ostatni podważa autentyczność świadectwa stpol.: „nieprawda, że *derka* już w tekście łacińskim źródła stp. z 1468, tam inne słowo!”. Sam stawia przy hasle rok 1900, wcześniej (XVII–XIX) – *derha*.

S. Stachowski (2014: 148) wyprowadza ukr. *derha*, *d’orha* ‘gruba konopna tkanina; czaprak, dera; czarny wełniany żeński ubiór, podobny do zapaski; kołdra’, *derha* ‘czaprak; kilimek, koc’ (XVII), *dżerga* ‘kołdra; podkładka pod głowę’, *dżerha* ‘zapaska z niefarbowanej wełnianej tkaniny’ z osm.-tur. **cerge* = *çerge* ‘namiot prowizoryczny wsparty na podwójnych palach, szopa’. Por. też (ESUM II: 49–50).

13) **hazuka** || **azuka** ‘długa wierzchnia suknia’

Na orientalne pochodzenie wyrazu wskazał Bańkowski (SEBań I: 524):

hazuka 1490 ‘długa męska szata wierzchnia’ (noszona w Polsce na przełomie XV i XVI, często wymieniana w XVI–I, później tylko sporadycznie wspominana), czes. *hazuka* ‘ts.’ (1503, dziś ‘kaftan, bluza, bluzka’), niejasne, ewentualnie z jakiegoś źródła osmańskiego przez węg. (*hacuka* 1492); nie przekonuje wiązanie ze śr.-g.-nm. *hosecke*.

Jednakże niemiecki rodowód wyrazu, o którym wspominał już Brückner (SEBr: 170), wydaje się nie budzić wątpliwości (zob. EWU I: 507).

Języki wschodniosłowiańskie tego wyrazu nie znają, jeśli nie liczyć stbrus. *zazyka* ‘доўгае верхняе адзенне’ (1564), co ze stpol. wywodzi Bułyka 1972: 76. Trudno więc uznać go za pożyczkę ruską.

14) **jarmułka** || **jermułka** ‘rodzaj nakrycia głowy’

W polskiej etymologii postuluje się zasadniczo ruskie pochodzenie tego wyrazu, por. zarówno ujęcie SEBr (s. 198):

jamułka, *jarmułka* ‘czapeczka’, od 15 do 18 w.; [...]. Z rus. dawnego *jemuřluk*, bułg. *ja(g)murluk*, z tur. *ja(g)murluk* ‘płaszcz na deszcz z kapuzą’, później *jermułka* ‘kapuza’,

jak też SESł (I: 503):

jarmułka [...], w XV w. wyjątkowo z metatezą *jařmurka*, stpol. najczęściej *jamułka* [...]. – Zapewne pożyczka z rus. [...]. – Wyrazy rus. są zapewne przekształceniami strus. *emurlukъ* ‘oponcza, płaszcz chroniący od deszczu’.

Tylko stanowisko Bańkowskiego (SEBań I: 572) – do czego nas już przyzwyczaił – diametralnie przeciwstawia się poprzednikom, por.:

jarmułka ‘żydowska mycka domowa’ 1806 [...]. W XVII–XVIII o birecie księżym i doktorskim, w XV–XVI o jakimś czepcu, szlafmocy, a także hełmie-misiurce; w różnych formach, najpierw *jałmunka* XV–1 (pl *jałmunky* 1433, złą lekcją *jałmurky!*); w „Wokabularzu Trydenckim”: *jałmunka* albo *jałmunica*, stąd też *jełmunka* 1458 i *jałmonka* 1546–47 (w rachunkach dworu królewskiego, o szlafmocy i o czapeczce pod hełm husarski); stąd przez **jałmułka* (asymilacja: *-ł-ł-* zamiast *-ł-n-*) dwa dalsze warianty wtórne: *jamułka* 1586, XVII–XVIII (też *jamołka* 1592) i *jarmułka/jarmolka* (1582). Stp. zapożyczenie z nieznanego źródła, zapewne od XIV jako nazwa mycki wkładanej pod hełm rycerski, (*j*)*elmonka* zdr. od **(j)elmona* (?), por. np. wł. *elmona* : *elmo* ‘hełm’. Wbrew formie i znaczeniu próbowano wywodzić od st.rus. *jemurlukъ* ‘opończa pasterska’ (z tur.).

Nieco inaczej widzi sprawę S. Stachowski (2014: 251):

Podstawą wszystkich wymienionych tu form jest osm.-tur. *yağmurluk* ‘płaszcz z kapturem chroniący od deszczu’ (> pol. *jamurlach*, zob.) z dość pospolitymi zmianami fonetycznymi. Zapożyczenie dokonało się bezpośrednio z języka osm.-tur. (już w połowie XV w.), a nie przez pośrednictwo wsch.-słow., jak przypuszcza Borejszo WO 73, gdzie wyraz jest poświadczony dopiero w XVII w., por.: ros. *jemurlukъ* (1674) ‘wierzchnie ubranie od deszczu’ (SRJa. V 51), a błr. *jermylka* (1541), *jełmurka* (1613) są wariantami pożyczki z pol. *jarmułka* (Bułyka 1972: 111).

Z kolei M. Stachowski (2013), podążając tropem Bohdana Strumińskiego, odrzuca osmańsko-tureckie pochodzenie wyrazu, przychyłając się zasadniczo do jego łaćńskiego rodowodu: *jarmułka* < *jałmurka* < *jełmunka* || **jałmonka* < łac. *almunicum* lub *almunica* ‘nakrycie głowy kanonika’, chociaż wpływu tureckiego zdecydowanie nie odrzuca.

Tak czy inaczej pośrednictwo ruskie w przyswojeniu *jarmułki* przez staropolszczyznę należy odrzucić.

- 15) ***kalannik* || *kalennik*** ‘członek królewskiej ludności służebnej ziemi halickiej i lwowskiej’; ***kalanny* || *kalenny*** ‘dotyczący kalaństwa’; ***kalaństwo*** ‘rodzaj służby świadczonej królowi’

SSM (I: 486) dokumentuje wyraz tylko jednym cytatem: *коланъный (закріпачений селянин без права виходу)* *коланний* (1471). Potwierdzony w źródłach starobiałoruskich XV–XVI w.: *каланъ, коланъ* (1512), *коланний* (1492) – bez identyfikacji znaczeniowej (Bułyka 1972: 135). Brak w źródłach staroruskich.

Na pochodzenie turkijskie wyrazu wskazał S. Stachowski (2014: 287):

Stukr. *kołanъny(j)* (1471) ‘chłop przywiązany do ziemi bez prawa opuszczenia jej’ (SSM I: 486) < strus. *kałannyj*, derywat z suf. *-nyj* od *kałan/kołan*, a to z tur.-kipcz. *qalan* < uję. *qalan* ‘podstawowy podatek (głównie w naturze) na rzecz państwa, płacony przez ludność zajmującą się rolnictwem’ < (?) mong. **xalān* ‘danina; podatek gruntowy, podatek od roli’.

W staropolszczyźnie zapewne z ukraińskiego.

16) **kaleta** || **kaletka** ‘woreczek na pieniądze’

Według SEBr (s. 214): „zdrobniałe i *kalatka* zamiast *kaletka*, z rus. *kalita*, a to z tur. *qalita*, *qalta*”. Podobnie SESł (II: 28–29). W SEBań (I: 611) zupełnie inaczej:

kaleta ‘torebka skórzana noszona u pasa’ XV–XVIII (dziś gw.) [...]; niejasne, przyszło drogą klasztorną z zachodu, chyba z wł. *caletta* (o torebce mniszey przyszytej do pasa; dziś *techn.* ‘złącze, spojenie’; por. też w innych znaczeniach hiszp. *caleta*). Czystym przypadkiem podobne do st.rus. *kalita* ‘rodzaj torby (pasterskiej)’ 1389, z tur.-tatar., por. ros., białorus. *kalitá*, ukr. *kałyťá*, pol. dial. wsch. *kalita* (sporadycznie mieszane z *kaleta* w XVII–XVIII).

S. Stachowski (2014: 284–285) wyprowadza wsch.-słow.: ukr. *kałyťá*, brus. *kolita* (1423–1438), *kalita* (1560), *kaleta* (1589) (Bułyka 1972: 136), ros. *kalita* (1535), strus. *kali-ta* (1389) (SRJ VII : 36) ‘skórzana torba, worek, sakwa przywiązana do pasa’ – z tur.-mong. (na Rusi) *kalita*, *halita* ‘sakiewka, woreczek na pieniądze’, współcz. *kalta*, *halta* ‘ts.’ < pers. *āharīt* ‘sakiewka, woreczek, torba na listy, torba żebraka itd., torebka damska, list, strąg, kokon, rulon’ < ar. *āharīt* ‘skórzana sakiewka, portmonetka, woreczek na pieniądze’.

Na gruncie ukr. już od XIV w., por. *калита* ‘(шкіряний мішечок на гроші, що його звичайно прив’язували до пояса) *каліта*’ (1388, SSM I: 466).

Droga wędrówki wyrazu zapewne: tur.-mong. > strus. > stpol.

17) **karbus** ‘*Citrullus vulgaris*, Schrad’

Wszystkie przykłady staropolskie z nagłosowym *k-* (*carbusz*, *karbusch*, *karbusz*, *karbuz*) wskazywałyby na bezpośrednie zapożyczenie turkijskie, które według S. Stachowskiego (2014: 26–27) wyszło albo z języków kipczackich, albo z osmańsko-tureckiego.

Pośrednictwo ruskie (ukraińskie) widoczne jest w pol. formie z nagłosowym *h-*: *harbuz* (zob. SEBr: 168).

18) **kitajka** ‘rodzaj tkaniny jedwabnej’; **kitajczany** ‘zrobiony z kitajki’

W polskiej etymologii istnieje pełna zgoda co do ruskiego pochodzenia tego słowa w polszczyźnie (SEBr: 231; SESł II: 179; SEBań I: 684), por. np. w SESł: „Z strus. *kitájka*, *kytájka* od rus. nazwy Chin *Kitáj*, *Kytáj* (przejętej za pośrednictwem ludów tur.), skąd tkaninę tę pierwotnie sprowadzano”. Por. też (ESUM II: 439).

W stukr.: *китайка* ‘(різновид легкої шовкової або бавовняної тканини) китайка’ (1568–1573, SUM XIV: 103); *китайчаный*, *китайченый* ‘китайковий, dial.

китайчаний’ (1563, *ibid.*: 103–104), *stbrus. китайка* ‘танная шаўковая тканіна’ (1511), *китайчаний*, *китайченый*, *китайчатый* (Bułyka 1972: 155). Postać przymiotnika wskazuje na zachodnioruskie pochodzenie wyrazu, w odróżnieniu od *stros. китаечный* ‘сделанный из бумажной ткани (китайки)’ (1695), *китайчатый* ‘ts.’ (1671, SRJ VII: 142).

S. Stachowski leksemu tego nie notuje.

19) **kiwior** ‘rodzaj nakrycia głowy’

Wyraz o niepewnej etymologii, znany w *strus.* (1378, SRJ VII: 119). Zwykle przypisywano mu pochodzenie orientalne (SEBr: 231; SESł II: 180–182), chociaż realnego źródła jak dotąd nie podano. Inaczej postępuje Bańkowski (SEBań I: 685), który wyprowadza go z Inflant: „dawne d.-nm. ryskie *kíver*, skąd też łot. *ķivere*, *ķiveris* ‘szyszak’, estoń. *küvar*, *küvär* ‘rodzaj czapy’.

Stan badań podsumował S. Stachowski (2014: 339–40):

Etymologia wyrazu nie jest ostatecznie wyjaśniona. Źródła polskie XVI wieku wskazują na tureckie pochodzenie, ale dotychczas nie znaleziono w językach orientalnych źródła wyrazu. Na pochodzenie orientalne wskazuje także *strus. kiverь* (1378) ‘rodzaj czapki’. Wysuwano też możliwość zapożyczenia bałto-fińskiego, dolnoniemieckiego, a nawet greckiego.

Por. także (ESUM II: 442–443; Vasmer II: 228–229; Czernych I: 394).

Pośrednictwo wschodniosłowiańskie w przyswojeniu tego słowa na gruncie polskim wydaje się realne z uwagi na aspekt chronologiczny (*strus.*), por. także *stukr. киверь, ківѢрь* (стп. *kiwierz*, стч. *kyviř*) ‘(вид чоловічого головного убору) кивер’ (1596, SUM XIV: 90), *stbrus. киверь* ‘ваенны галаўны ўбор’ (1596, Bułyka 1972: 154).

20) **kolimaga** ‘sanki bądź płozy do przewożenia towarów’

Brückner (SEBr: 246) pisał między innymi:

kolimaga ‘wóz’, w 15 wieku, dziś zapomniane; istnieje w pożyczce białoruskiej: *kałamaszka* ‘wózek’. Złożone (jeśli nie obcego początku) z *koło* i *maży* (*magi*), ‘wozu’, dziś u nas (np. u Malczewskiego) z małorus. pożyczonej.

Na ten właśnie „obcy początek” kładzie akcent Sławski (SESł II: 34–35), który pod hasłem *kałamaszka* zauważa:

Stpol. *kolimaga*, wraz z chwiejnymi głosowo odpowiednikami innych języków słow., robi wrażenie prastarej (może już psł. dial.) pożyczki ze wschodu. Pewnej etymologii nie ma.

SEBań (I: 755) uznaje stpol. *kolimaga* za zagadkowe słowo pñ.-słow. †*kolimagъ* ‘namiot-jurta na kołach’, powołując się (obok stpol.) na strus. *kolimagъ* ‘rodzaj namiotu’, stukr. *kołymáh* ‘ts.’ (forma ta nie jest jednak poświadczona w słownikach historycznych języka ukraińskiego, autor błędnie uznał formę dialektalną za staroukraińską – zob. ESUM II: 511), stczes. *kolimah* ‘rodzaj pojazdu’. A dalej stwierdza:

Może to nazwa mongolskiego wozu-namiotu z czasu pierwszego najazdu Tatarów (w 1241), ze st.tur. **qały-maq* ‘wysoki wóz-namiot’, skąd wywodzony etnonim Kałmuk (SEBań, ibid.).

Podobnie (ESBM IV: 121; ESUM II: 511; Vasmer II: 291).

Jelizawieta N. Szypowa (1976: 193) uwzględnia ros. *колымага* w swoim słowniku turcyzmów w języku rosyjskim. S. Stachowski wyraz pomija.

21) **korczak** || **korczag** ‘kubek, kielich’; **korczakowy** ‘dotyczący korczaka’

Według SEBr (s. 256): „korczak [...] należy widocznie do *korca* [...]; więc cerk. *krczag* ‘dzbanek’, rus. *korczaga* ‘garnek baniasty’ [...], zupełnie odmienne”. Zdaniem Sławskiego (SESł II: 478–450):

Dawniej uważano bezpodstawnie pol. *korczak* za rusycyzm, przeciwko czemu wyraźnie przemawiają zarówno historia jak i geografia wyrazu. Co najwyżej mógłby być rusycyzmem stpol. *korczag*.

SEBań (I: 796) uznaje pol. *korczak* za stare zapożyczenie wędrowne ze strus. *korčagъ*, a to za stare zapożyczenie z tur.

Ros. i ukr. *корчага* (w strus. *кърчага* i *кърчагъ*, SDJ IV: 373) ‘сосуд для водки с узким горлышком’ usiłowano – choć z miernym skutkiem – wywodzić z języków orientalnych, np. Vasmer (II: 341); ESBM (IV: 284) i ESUM (III: 46) w ślad za Olegiem N. Trubaczowem uznają twór za prasłowiański, pochodny od **kŕkъ* ‘szyja’.

S. Stachowski wyrazu tego nie notuje.

Fonetyka wyrazu (-or-) kontynuującego postać psł. wskazuje zatem wyraźnie na jego ruskie pochodzenie w polszczyźnie. Interesujące, że w stukr. występują obocznie: *корчагъ* (цсл. *кърчагъ*) ‘те саме, що корчага’ (1627, SUM XV: 39) i *корчакъ* ‘дерев'яна посудина для черпання води’ (1642, ibid.), a w zabytkach XV w. odnajdujemy antroponim *корчакъ* (1414, SSM I: 501).

22) **mohorycz** ‘przepijanie transakcji handlowej’; **mohorycznik** ‘świadek zawartej transakcji handlowej’

SSM (I: 605) notuje zarówno *могоричь* ‘(почастунок для свідків якоїсь угоди) *могориць*’ (1359), jak też *могоричникъ* ‘свідок при угоді, якого частують учасники угоди’ (1451). Wyraz podstawowy jest dobrze udokumentowany w źródłach

staroruskich XIV w., co poświadcza SDJ (IV: 554): *могориць* ‘магарыч, угощение для свидетелей какой-л. сделки’, chociaż są to właściwie te same przykłady, które podaje SSM, w SDJ sygnowane jako południoworuskie (ю.-р.). Etymologia wyrazu nie wzbudza kontrowersji: „z tur. *maharic* ‘wydatki, koszty’, co z kolei z ar. *mahāriğ* ‘ts.’, pl. od *mahrağ* ‘wyjście, ujście” (Stachowski 2014: 408–09). W staropolszczyźnie z ukraińskiego.

23) **opończa** ‘rodzaj płaszcza’

Jak stwierdza Bańkowski (SEBań II: 421):

opończa ‘rodzaj okrycia od deszczu’ 1496, zamiast stp. *opońca* zdr. od *opona* (p. opo-na 1.), według ukr. *opančá*, st.rus. *japončá* (skąd ros. *jepančá*) ‘burka tatarska’, z tatar.-tur.

Pochodzenie tureckie wyrazu nie ulega kwestii, por. S. Stachowski (2014: 445–446):

Osm.-tur. *yapunca*, *yaponca* ‘rodzaj peleryny lub płaszcza z grubego włochatego sukna; grube przykrycie dla konia (przed deszczem lub chłodem)’, derywat z suf. *-ca* od *yapın-* ‘zrobić coś dla własnego użytku; kazać coś zrobić (np. ubranie, odzież)’.

Wyprowadzając wyraz z osmańskiego, S. Stachowski nie przewiduje tym samym pośrednictwa języków wschodniosłowiańskich, co jednak można by założyć, jeśli weźmiemy pod uwagę względy fonetyczne, por. stuktur. *опанча* ‘епанча’ (XVII–XVIII, Tymczenko II: 44), stbrus. *опонча*, *опанча*, *апанча* ‘шырокі плашч без рукавоў’ (1508, Bułyka 1972: 111) z nagłosowym *o-*, w odróżnieniu od strus. *епанча* (*япанча*) ‘ts.’ (1488, SRJ V: 52).

24) **orda** 1. ‘jedna z kilkunastu wsi na prawie wołoskim w ziemi halickiej i lwowskiej, zamieszkałych przez kalanników, ewentualnie ordyńców’, 2. ‘plemiona tatarskie, zorganizowane w rodzaj jednostki państwowej’; **ordyniec** || **hordyniec** 1. ‘członek królewskiej ludności służebnej ziemi halickiej i lwowskiej’, 2. ‘członek ordy tatarskiej’

Brückner (SEBr: 381) pisze: „*orda*, z przydechem *horda*, *ordyniec* ‘Tatarzyn’, *ordynka* ‘szabla tatarska’, z tatar. *ordu* ‘wojsko’, przez Ruś”. Bańkowski (SEBań I: 531) nie wskazuje wprost na pośrednictwo ukraińskie, chociaż pośrednio sugeruje taką ewentualność, gdyż po przedstawieniu faktów polskich przytacza ukr. *ordá*. Nie wskazuje natomiast na medium wschodniosłowiańskie S. Stachowski (2014: 447), wyprowadzając ten leksem bezpośrednio z tatarskiego:

Tat. *ordu, orda, ordy* [...] pierwotnie oznaczało to u Tatarów ‘zgromadzenie wszystkich rodzin lub podgrup jednego i tego samego rodu (ajmak) w celu wyprawy na nieprzyjaciela lub z innych powodów; (później) stanowisko, obóz, kwatera chana’ (bud. I 124); osm.-tur. *ordu, ordi* ‘obóz wojskowy’; współcz. tur. *ordu* ‘wojsko; armia (jako zgrupowanie wojsk); rzadko obóz’.

Czy zatem da się przyjąć wschodniosłowiańskie pośrednictwo przy zapożyczeniu tego wyrazu turecko-tatarskiego? Na pewno wskazuje na to obecność w języku ukraińskim formacji *ординець* ‘член орди’ (ESUM IV: 210) czy strus. *ордынець, ординець*, por. SDJ (VI: 152):

ордынці ‘Особая категория населения, на которую возлагался отвоз в Орду татарской дани, а также сохранение, починка и, может быть, производство вещей и предметов, шедших в уплату такой дани’ (1364–1365).

SRJ (XIII: 65): *ордынець (ордин-)* ‘Лицо, поселенное на землях великого князя и занятое обслуживанием сообщения с Ордой’ (1390). Z drugiej strony stukr. *orda* znaczeniowo tylko częściowo nawiązuje do stpol. *orda*, por. *орда* ‘середньовічна феодальна держава у тюркських і монгольських народів, а також територія цієї держави’, *орда*’ (1392–1393, SSM II: 91); *орда* ‘орда, толпа, ватага’ (1621, Tymczenko II: 50). Sprawa jest więc otwarta.

25) **orkisz** ‘Triticum spelta L.’

Brückner (SEBr: 381) nie ma wątpliwości: „orkisz, zboże ‘triticum’, od r. 1472; z tur. *urkusz* ‘dziki jęczmień’. Podobnie dla języków wschodniosłowiańskich: Bułyka 1972: 229; Szypowa 1976: 252; Vasmer III: 153; ESUM IV: 213.

Bańkowski (SEBań II: 429) uważa zupełnie inaczej:

orkisz [...]; zboże to zwane przez Anglików „niemiecką pszenicą” (*German wheat*), w średniowieczu uprawiano pospolicie w górskich regionach Niemiec, skąd je przynieśli do Polski osadnicy niemieccy wraz z jego nazwą swoją (!), jedną z kilkunastu dialekalnych nazw śr.-g.-nm. orkisz, a ściślej jego różnych odmian; toteż ustalenie źródła śr.-g.-nm. trzeba pozostawić historykom dialektów niemieckich. Z pol. (albo wprost z dialektu niemieckiego mieszczan lwowskich) późne ukr. *órkyš*, skąd w końcu i krymsko-tatar. *urkuš*.

S. Stachowski (2014: 448–449) skłonny byłby przyznać rację Bańkowskiemu:

Autorzy wszystkich słowników etymologicznych (ukr., błr., ros., cz.) wyprowadzają nasz wyraz bezpośrednio z tur. lub tat. Wydaje się to bardzo wątpliwe, choćby tylko ze względu na chronologię i zasięg geograficzny wyrazu. Brak natomiast dokumentacji naszego wyrazu w dawnych epokach języków tur. może wskazywać na jego obce pochodzenie w tych językach. Dlatego też może ma słuszność Bańkowski.

Należy więc uznać argumenty jednego i drugiego.

26) **roztruchan** ‘kubek, kielich’

SEBań (III: 99–100) uznaje słowo za całkiem niejasne. S. Stachowski (2014: 475–476) pisze:

Według Brücknera (SEBr: 463) „ruskie to, od dworu Jagiełłowego”, czyli zapożyczenie z języka stbłr., urzędowego języka Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć poświadczanego bardzo późno (*dostakanъ* [1656] TSbJa. 43). Forma stbłr. była znana niewątpliwie znacznie wcześniej, gdyż bez wątpienia jest pożyczką z języka strus., gdzie wyraz znany jest od XIV w. [...]. Według Bułyki TSbJa. 43 formy stpol. (*hostruchan* [1393], *dostuchan* [1395], *roztuchan* [1420], *roztruchan* [1475]) przedstawiają sobą zniekształconą formę stbłr. *dostakanъ*. – Strus. *dostokanъ* (i pozostałe formy) jest z kolei zapożyczeniem z języków tur.-kipcz.: czag. *tostakan* ‘naczynie do przewożenia kumysu; dzban(ek); czara; puchar, kielich i in. [...]’. – Pol. forma z przedrostkiem *roz-* powstała przez skojarzenie z wyrazem *roztucharz* (w różnych postaciach) ‘handlarz koni’.

27) **serpanek** || **serpanka** ‘chusta na głowę’

Według SEBr (s. 486): „serpanka, w 16. wieku ‘letnik’, o stroju kobiecym, pożyczka z ruskiego (jak *kołstka*)”. Pochodzenie tureckie wyrazu nie wzbudza wątpliwości, por. S. Stachowski (2014: 515):

Osm.-tur. *serbent*, *-di* ‘zawój na głowę’, a to z pers. *saraband* ‘wstążka lub opaska dla umocnienia kobiecej fryzury lub ubioru głowy’ (Stg. 670), złożenie z *sar* ‘głowa’ i *band* ‘wstążka, węzeł, wiązadło’ (Stg. 210), derywat od czasownika *bastan* ‘wiązać, łączyć’.

Pośrednictwo ruskie (ukraińskie) wątpliwe ze względów chronologicznych, por. stukr. *серпанокъ* ‘род холста со змеевидными узорами’ (XVIII, Тымценко II: 318); por. też Vasmer III: 610; ESUM V: 221.

28) **sorok** ‘wiązka skór sobolich (40 sztuk)’

Że jest to wyraz ruski w stpol., wątpliwości nie ma. O pochodzeniu na gruncie ruskim zob. Fałowski 2011.

29) **tarhun** || **torhun** ‘*Artemisia dracunculus* L.’

Według ESUM (V: 679):

[тургун] (бот.) ‘эстрагон, *Artemisia dracunculus* L.’, [трагін] ‘тс.’ Мак, [моргун] ‘деревій цілолистий (хрящуватий), *Achillea ptarmica* (*Ptarmica cartilaginea*)’; [...] – очевидно, запозичення з турецької мови; тур. *tarhun* ‘тс.’ походить від ар. *tarhun* ‘тс.’.

Jednakże droga tego fitonimu do staropolszczyzny mogła być nieco inna, co przedstawił już Brückner (SEBr: 21):

[...] obok tej łac.-niem. nazwy (*Beltram*), z arab. *tharkun* w 16. w. *tarhun*, *torhon*, ludowe *toruń ziele*; dziś tylko *estragon* z franc., a to z łac. *dracunculus*, niem. *Dragun* (*Artemisia dracunculus*).

Termin *естрагон* ESUM (II: 171) objaśnia jako zapożyczenie z francuskiego:

фр. *estragon* є результатом видозміни давнішого *targon* ‘естрагон’, запозиченого через латинське посередництво (лат. бот. *tarchon*) з арабської мови.

Tak więc należy przyjąć dwojaki szlak wędrówki wyrazu do polszczyzny: albo bezpośrednio z osmańskiego, albo ar. > łac. > pol. Że nie jest to polski turcyzm, może potwierdzać brak hasła u S. Stachowskiego. Pośrednictwo wschodniosłowiańskie raczej nie wchodzi w grę.

30) **telega** ‘wóz chłopski, furmanka’; **teleżny** ‘odnoszący się do telegi’

Według Brücknera (SEBr: 568): „telega, *teleżka*, *talaga*; z ruskiego: »teleg, to jest ruskich kolas«, r. 1608”.

Wyraz jest dobrze udokumentowany w źródłach staroruskich (por. Srezn. III: 946), natomiast jego etymologia wzbudza wiele kontrowersji. Próby wyprowadzenia wyrazu z języków turkijskich są trudne do zaakceptowania, podobnie jak wysiłki objaśnienia jego pochodzenia na gruncie słowiańskim (zob. Vasmer IV: 37–38). Mniej zastrzeżeń z pewnością można mieć do wersji o pochodzeniu mongolskim, por. (ESUM V: 540): „запозичене в давньоруську мову з монгольської; монг. ст. *tälägän* ‘віз, візок’, очевидно, пов’язане з *tele-* ‘переносити, перевозити’”. Czernych (II: 232), omówiwszy poszczególne koncepcje etymologiczne, doszedł do wniosku następującego:

Т. о., если в настоящее время еще и нельзя сказать что-либо определенное о происхождении рус. *телега*, все-же, учитывая упомянутые данные, можно считать это слово старым (древнерусской поры) заимствованием с Востока.

Brak wyrazu u Szypowej i S. Stachowskiego.

31) **tołmacz** ‘tłumacz urzędowy’

Na wschodniosłowiański udział w przeniknięciu do stpol. tego starego zapożyczenia z języków turkijskich (zob. SEBor: 635) wskazuje jego postać fonetyczna. W źródłach zachodnioruskich mamy poświadczenia z XV w., por. SSM II: 436: *тольмачь* ‘перекладач, товмач’ (1484); (Bułyka 1972: 322): *толмачь* ‘перакладчык, талкавальнік’ (1488).

32) **torłop** 1. ‘błam futrzany’, 2. ‘futro’

Jak stwierdza Brückner (SEBr: 574):

torłop ‘futro’, w 15. wieku z Rusi pożyczone, więc w czerwonoruskim przekładzie Wiślicji, ale i w Polikarpie mazowieckim („*torłop kuni*”) i w słowniczku z r. 1500: „kuna u *torłopa*”; dalej w Statucie litewskim.

Według Vasmera (IV: 84) *морлон* ‘женское нарядное платье; шуба’, znane już w XVI w. (zob. Srezn III: 982), „напоминает *тулун*”, zaś *тулун* zwykle wyprowadza się ze źródeł turkijskich (zob. Szypowa 1976: 333; Vasmer IV: 118–119; Czernych II: 270; ESUM V: 673). Bułyka (1972: 322) stbrus. *морлонъ, морленъ* ‘жаночае футра’ (1490) stawia obok pol. *torłop*. Jednakże wiele przemawia za tym, że wyraz wędrował ze wschodu na zachód, nie na odwrót.

33) **tybinki** || **ciebienki** ‘płaty skóry u siodła dla ochrony nóg jeźdźcy’

Jak utrzymuje Brückner (SEBr: 567): „tebinki, *tybinki, tabinki, tebienki*, od upręży wierzchowcowej, niby ‘troki’; tak samo rus. *tiebienki*; dziś we zwrocie „dostaniesz po *tebinkach*”; z tur. *tébéngü*.

S. Stachowski (2014: 573) dopatruje się źródeł wyrazu w osm.-tur. *tebengi*, pot. **tepenki* ‘szeroki popręg; czaprak (pod którym swobodnie położone jest siodło), poduszka siodłowa (*Sattelpolster*)’. Por. także Szypowa 1976: 614; Vasmer IV: 35; ESUM V: 534.

Wczesne poświadczenia wyrazu w dokumentach zachodnioruskich, por. stbrus. *тебенки* ‘шаўковы шнур’ (ст.-польск. *tebienki* < тур. *tébéngü*) (1407, Bułyka 1972: 319), stukr. *тебенка* (тюрк. *tébéngü*) ‘(шкіряна прикраса на кінському сидлі)’ *тубенка* (діал.) (1408, SSM II: 425) pozwalają dopatrywać się aktywnej roli języków ruskich w przedostaniu się tego turcyzmu do stpol.

3. Spośród przedstawionych powyżej 32 (nie licząc leksemu *denka*) jednostek słownikowych 22 (nie licząc wymienionych tu również form pochodnych) można zapewne uznać za wschodnioslawizmy w staropolszczyźnie. Są to: *ataman* || *wataman*; *bachmat*; *bezmian*; *bisior*; *bojar*, *bojarzyn*; *bołki*; *bułatowy*; *czobot*, *czobotnik*; *derka*; *kalannik* || *kalennik*, *kalanny* || *kalenny*, *kalaństwo*; *kaleta* || *kaletka*; *kitajka*, *kitajczany*; *kiwior*; *korczak* || *korczag*, *korczakowy*; *mohorycz*, *mohorycznik*; *opończa*; *roztruchan*; *sorok*; *telega*, *teleżny*; *tołmacz*; *torłop*; *tybinki* || *ciebienki*.

Nie da się tego powiedzieć o następujących wyrazach: *hazuka* || *azuka*; *jarmułka* || *jermułka*; *karbus*; *orkisz*; *serpanek* || *serpanka*; *tarchun* || *torchun*. Natomiast w przypadku czterech wymienionych wcześniej wyrazów hasłowych jednoznaczne przyjęcie pośrednictwa ruskiego na obecnym etapie badań wydaje się niemożliwe. Chodzi o wyrazy: *badawia*; *basalyk*; *kolimaga*; *orda*, *ordyniec* || *hordyniec*.

Skróty (w tekście autorskim)

ar. – arabski, brus. – białoruski, cerk. – cerkiewny, łac. – łaciński, osm.-tur. – osmańsko-turecki, pers. – perski, pfn.-słow. – północnoślawniański, pol. – polski, psł. – prasłowiański, ptur. – praturkijski, ros. – rosyjski, stbrus. – starobiałoruski, stczes. – staroczeski, stpol. – staropolski, strus. – staroruski, stszwedz. – starszszwedzki, stukr. – staroukraiński, szwedz. – szwedzki, tat. – tatarski, tur. – turecki, tur.-mong. – turecko-mongolski, ukr. – ukraiński, wsch.-słow. – wschodniosławiański

Literatura

- BUŁYKA A.M., 1972, [= Булыка А.М.], *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
- CZERNYCH: П.Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, t. I–II, wyd. 4, Москва 2001.
- ESBM: B.Y. Мартынаў (red.), *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, t. I–XIII, Мінск 1978–2010.
- ESUM: O.C. Мельничук (red.), *Етимологічний словник української мови*, t. I–VI, Київ 1982–2012.
- EWU: L. Benkő, *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, t. I–II, Budapest 1993–1994.
- FAŁOWSKI A., 2011, *The East-Slavonic sorok '40' revisited*, „*Studia Etymologica Cracoviensia*” t. 16, s. 7–15.
- SDJ: Р.И. Аванесов (red.), *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2001–2002, t. III: *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, Częstochowa 2014.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1927.
- SESE: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- SREZN: И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, t. I–III, Санкт-Петербург 1893–1912.
- SRJ: С.Г. Бархударов (red.), *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, t. 1–28, Москва 1975–2008.
- SSM: Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький (red.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, t. I–II, Київ 1977–1978.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Kraków i in. 1953–2002.
- STACHOWSKI M., 2008, *Garść etymologii orientalnych w historii języka ukraińskiego*, „*Studia Slavica Hungarica*” 53/1, s. 117–122.
- STACHOWSKI M., 2013, *Uwagi o jarmułce*, „*LingVaria*” nr 1 (15), s. 119–124.
- STACHOWSKI S., 2014, *Słownik historyczno-etymologiczny tureczków w języku polskim*, Kraków.
- SUM: Д. Гринчишин (red.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, t. 1–15, Львів 1994–2010.
- SZANSKI: Н.М. Шанский, *Этимологический словарь русского языка*, t. I–II, Москва 1963–1982.
- SZYROWA JE.N., 1976, [= Шипова Е.Н.], *Словарь тюркизмов в русском языке*, Алма-Ата.

- ТУМЧЕНКО: Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, przyg. do wyd. В.В. Німчук, Г.І. Лиса, Київ – Нью-Йорк 2002–2003.
- URBAŃCZYK S., 1963, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] T. Milewski, J. Safarewicz, F. Sławski (red.), *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławińskiego*, Warszawa, s. 437–444.
- VASMER: M. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва 1986–1987.
- WITKOWSKI W., 2013, *Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim*, „Rocznik Sławistyczny” LXII, s. 159–167.

Regarding the earliest East Slavic borrowings in Polish Summary

In 1963, Stanisław Urbańczyk attempted to investigate the problem of the earliest East Slavic borrowings in Polish. He presented a list of Old Polish imports from the East Slavic languages comprising 150 lexical units. Fifty years later, Wiesław Witkowski, another Slavist from Cracow, extended the list of East Slavic borrowings included in *Słownik Staropolski* ('Old Polish Dictionary') to 199 units.

The goal of the present paper is to partially verify the standpoints of the two researchers. Perforce, it is limited to those words which arrived in the East Slavic territory from the broadly understood East, i.e. from the Turkic, Mongolic, and Finno-Ugric languages.

The results of this verification are as follows. Out of 32 analysed lexical units (not including the word *denka*), 22 can probably be considered East Slavic borrowings in Old Polish: *ataman*, *bachmat*, *bezmian*, *bisior*, *bojar*, *bojarzyn*, *bołki*, *bułatowy*, *czobot*, *czobotnik*, *derka*, *kalannik* || *kalennik*, *kalanny* || *kalenny*, *kalaństwo*, *kaleta* || *kaletka*, *kitajka*, *kitajczany*, *kiwior*, *korczak* || *korczag*, *korczakowy*, *mohorycz*, *mohorycznik*, *opończa*, *roztruchan*, *sorok*, *telega*, *teleżny*, *tołmacz*, *torłop*, *tybinki* || *ciebienki*. The same is not true for the following words: *hazuka* || *azuka*, *jarmułka* || *jermułka*, *karbus*, *orkisz*, *serpanek* || *serpanka*, *tarchun* || *torchun*. In four cases (the words *badawia*, *basatyk*, *kolimaga*, *orda*, *ordyniec* || *hordyniec*) a definite acceptance of East Slavic mediation appears to be impossible at the current stage of research.